

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ

Навчально-науковий інститут №3
Кафедра психології, соціології та педагогіки

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни **Юридична психологія**
обов'язкових компонент
освітньої програми першого рівня вищої освіти

за спеціальністю 081 Право
(слідча; кіберслідча)

за темою – ПСИХОЛОГІЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Харків- 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 3
Протокол від 09.08.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін ХНУВС
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри педагогіки та психології (Протокол від 08.07.2024 № 13)

Розробник:

доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3,
кандидат психологічних наук, доцент Оксана ЛЯСКА.

Рецензент:

ДОЦЕНКО В.В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3 ХНУВС.

Тема7. Лекція 1: Психологія окремих слідчих дій

План лекції:

1. Загальна характеристика психологічних особливостей слідчої діяльності.
2. Психологія огляду місця події.
3. Психологічні особливості проведення обшуку.

Рекомендована література

Основна:

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология. Х. : Титул, 2006. 680 с.
2. Основи загальної та юридичної психології: Курс лекцій. Навч. посібн. / Н.Р. Бобечко, В.П. Бойко, І.В. Жолнович, І.І. Когутич; за ред. В.Т. Нора. К.: Алерта ; ЦУ Л, 2011. 224 с.
3. Юридична психологія : підручник / Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко [та ін.] ; заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. Вид. 2-е, доопр. та доп. Київ : КНТ, 2008. 352 с.
4. Юридична психологія : підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.

Допоміжна

1. Бедь В. В. Юридична психологія. Київ : Каравел, 2003. 376 с.
2. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія / НЮАУ ім. Я. Мудрого. Харків «Право», 2008. 240 с.
3. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ : Ніка-Центр, 2006. 580 с.
4. Психологія слідчої діяльності: навчальний посібник / В.І. Андросюк, О.М. Корнев, О.І. Кудерміна [та ін.] за заг. ред. Л.І. Казміренко. Київ : Правова єдність, 2009. 200 с.
5. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржевський. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. 432 с.

Текст лекції

1. Загальна характеристика психологічних особливостей слідчої діяльності

Діяльність з розслідування злочинів (слідча діяльність) – цілеспрямований процес, метою якого є відтворення справжньої картини події злочину за її прямими та непрямими доказами. Її психологічна структура може розглядатись як сукупність основних (пізнавально-пошукових, конструктивних, комунікативних, організаційних) та допоміжних (засвідчувальних) різновидів діяльності.

Пізнавально-пошукова діяльність – пошук, сприймання, аналіз та узагальнення інформації, за допомогою якої встановлюється істинне знання щодо конкретного кримінального провадження.

Реконструктивна діяльність складається з відібрання та композиції зібраного доказового матеріалу (слідчого експерименту) і планування

розслідування (планування змісту майбутньої діяльності, тобто визначення предмету і заходів розслідування; планування організації перевірки версій; планування системи та послідовності власних дій і послідовності дій інших сторін кримінального провадження).

Комунікативна діяльність – процес установлення та підтримання психологічного контакту із сторонами кримінального провадження, а також здійснення на них психологічного впливу з метою одержання необхідної інформації про подію злочину.

Організаційна діяльність – реалізація системи слідчих дій для одержання доказової інформації; координація зусиль працівників правоохоронних органів, які беруть участь у процесі кримінального провадження, формування технічної та психологічної готовності до виїзду слідчо-оперативної групи під час проведення окремих слідчих дій.

Запобіжна діяльність полягає у застосуванні наданих повноважень у кримінальному провадженні щодо недопущення вчинення інших злочинів, установлення всіх осіб, причетних до вчинення злочину, відшкодування причиненої шкоди, здійсненні психологічного впливу на різні категорії сторін кримінального провадження з метою корекції їх небажаної позиції чи поведінки.

Посвідчувальна діяльність – надання всій одержаній інформації спеціальних, передбачених законом форм (протокол, постанова тощо).

Професіограма слідчого становить багаторівневу ієрархічну структуру, в якій відображаються психодинамічні та індивідуально-психологічні властивості і якості, що реалізуються в професійній діяльності. Вони супроводжуються й забарвлюються певними психічними станами, котрі впливають на динаміку й ефективність досягнення кінцевого результату. Такі стани диференціюються залежно від:

- а) ролі особистості та ситуації – особистісні та ситуативні;
- б) домінуючих компонентів діяльності – інтелектуальні, емоційні, вольові;
- в) ступеня вираженості – глибокі та поверхові;
- г) терміну перебігу – короткочасні і тривалі;
- д) впливу на особистість – позитивні та негативні, стеничні й астеничні;
- е) ступеня адекватності – адекватні, неадекватні та інші стани.

Так, *оптимізують діяльність* такі стани:

- 1) професійний інтерес, стан творчості, натхнення – викликає енергійність, підвищує працездатність, покращує сприймання та розумові процеси;
- 2) стан готовності до проведення певної слідчої дії – сприяє активізації пізнавальних процесів та спостережливості, гостроті відчуттів, високому рівню саморегуляції;
- 3) стан рішучості – спонукає до складних вольових зусиль та самоконтролю.

Негативно впливають на ефективність діяльності:

- 1) психічна напруженість – дезорганізує поведінку, викликає утруднення мислення, призводить до пасивності;
- 2) тривожність – викликається складною ситуацією чи неочікуваними змінами, невдачами та помилками;

3) фрустрація – виникає в ситуації актуального чи потенційного протиборства, звичайно завершується агресією (на об'єкт чи самого себе);

4) персеверація – ригідність (поєднання інерційності, стереотипності з упертістю, опором змінам як наслідок шаблонності мислення та надмірної типізації розслідуваних справ).

Вплив негативних емоційних станів може мінімізуватися раціональною організацією і виробленням індивідуального стилю діяльності, при якому недоліки компенсуються розвитком професійно важливих якостей особистості та засвоєнням ефективних методів і засобів. Аналіз існуючих індивідуальних стилів діяльності дозволяє виділити такі *типи особистості слідчого*:

1 тип – слідчий-організатор. Уміло розподіляє повноваження, легко встановлює міжособистісні контакти, успішно керує діями слідчо-оперативної групи;

2 тип – слідчий-мислитель. Не схильний до керівництва, продуктивно генерує версії, є професіоналом в оцінці інформації щодо справи, віддає перевагу самостійній, інтелектуально-насиченій праці, володіє розвиненим продуктивним мисленням та уявою;

3 тип – слідчий-комунікатор. Легко встановлює і підтримує соціальні контакти, у процесі розслідування основну увагу приділяє комунікативним слідчим діям (допит, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб);

4 тип – слідчий-слідопит. У структурі професійних якостей домінують інформаційно-пошукові, зокрема, високий рівень спостережливості. Схильний працювати «по гарячих слідах», володіє широкими криміналістичними пізнаннями.

Функціонально-психологічна структура слідчої діяльності представлена інформаційно-пошуковими та інформаційно-комунікативними слідчими діями.

Інформаційно-пошукові – це дії, основу яких складає інформаційний пошук та оперування інформацією щодо події злочину (огляд місця події, впізнання, відтворення обстановки та обставин події, обшук); інформаційно-комунікативні – група слідчих дій, що базуються на комунікативній діяльності, тобто здійснюються в умовах постійного контакту та діалогу між сторонами кримінального провадження (допит, одночасний допит двох і більше вже допитаних осіб).

2. Психологія огляду місця події

Огляд місця події – слідча дія, що дозволяє одержати значущу доказову інформацію щодо події кримінального правопорушення, виявити особливості психічного стану та особистості злочинця і завдяки цьому виробити ефективні слідчі версії, що визначають весь подальший хід кримінального провадження. Дана слідча дія проводиться після реєстрації заяви в Єдиному реєстрі досудового розслідування, але, як виняток, може проводитися і до неї.

Окремі різновиди огляду диференціюються залежно від спрямованості пошукових дій. Зокрема, різновидами огляду є огляд місця події, місцевості, приміщень, трупів, предметів, документів тощо.

Під час огляду місця події, крім збирання інформації, складається уявлення про психологічне тло події, тобто слідчий з'ясовує, за яких умов відбувалася

подія і як діяли її учасники. Іншими словами, виконуючи огляд, слідчий поміщає себе не тільки в просторову, але й у психологічну атмосферу злочину. Повноту надходження інформації (матеріальної та психологічної) доповнюють схеми, фотографії, малюнки, описи, інші документальні джерела.

Реалізація інформаційно-пізнавальної та реконструктивної діяльності висуває декілька вимог до особистості слідчого:

1) велика кількість інформації, що надходить, потребує не тільки ефективного сприймання, але й вирішення багатьох розумових завдань, пов'язаних із визначенням причетності інформації до розслідуваної події;

2) участь в огляді місця події спеціалістів, понятих, інших осіб вимагає від слідчого організаційних якостей, здібності встановлення міжособистісних контактів, підтримання взаємодії;

3) несприятливі об'єктивні (погодно-кліматичні, часові, соціальні й ін.) та суб'єктивні (особистісні) умови огляду надають діяльності екстремального, психологічно напруженого характеру, що вимагає значної мобілізації інтелектуальних та вольових зусиль.

Емоційний, напружений характер огляду місця події зумовлений, принаймні, п'ятьма причинами:

1) невизначеністю слідчої ситуації (дефіцит та безсистемна надмірність інформації);

2) дефіцитом часу – плинність подій може призвести до втрати первісної інформації;

3) негативним емоційним тлом злочину як негативно соціально оцінюваної та індивідуально сприйманої події;

4) підвищеним почуттям відповідальності під час прийняття рішень;

5) публічністю, можливою присутністю сторонніх осіб на місці події.

Тактично огляд місця події, як правило, відбувається у *два етапи*: початковий (орієнтовний) та детальний (фіксований) огляд.

Суть *початкового етапу* полягає у загальній орієнтації в обстановці місця події, визначенні меж простору огляду, вихідної позиції та способу, першочергової точки огляду. Формування найбільш узагальненого образу матеріальної обстановки місця події на початковому етапі полягає в інтеграції (зведенні) великої кількості цілісних відображень з наступною конкретизацією та формуванням образу обстановки. На цьому етапі визначаються слідчо-оперативний простір та межі огляду. Це досить важливий момент, оскільки, наприклад, не можна забувати, що обмеження простору площиною візуального контролю є безпідставним, беручи до уваги тривимірність простору. Тут же відбувається й виділення «кримінального смислового вузла» злочину – труп із ознаками насильства, сліди проникнення в приміщення, знаряддя кримінального правопорушення тощо. По суті, це й є пошук відповіді на базове запитання: що відбулося (крадіжка чи її інсценування, самогубство чи вбивство та ін.), на що було спрямовано злочинний намір? Наприклад, порушені речі, відчинені шафи, шухляди, саквояжі і валізи, пошкодження замків дозволяють припустити намагання заволодіти цінностями; вивернуті кишені одягу жертви, розірвані мочки жіночих вух звичайно вказують на розбійний напад. Виділення

«кримінального смислового вузла» злочину (висунення первісної слідчої версії) визначає домінування психічної активності слідчого, допомагає концентрувати всі психічні пізнавальні процеси.

На наступному *етані огляду (детальному)* відбувається відокремлення певних допоміжних вузлів на місці події – сліди насильства на трупі, пошкоджений сейф, розбите скло, забуте знаряддя злочину, відбитки слідів. Ці вузли є основою побудови контуру злочину. Вирішення психологічно важливого завдання – визначення якомога більшої кількості допоміжних вузлів – забезпечується динамікою та вибірковістю спостережливості слідчого. Це зумовлюється: установкою на сприймання інформації, що дозволяє переборювати втому, байдужість, апатію, бридливість; концентрацією уваги на інформаційно-насичених об'єктах та їх якостях (предмети, люди, явища); збереженням стійкої уваги, яка відіграє роль психічного контролю за станом сприймання, мислення, моторних компонентів діяльності.

Відбір украдених із приміщення речей, старанність у знищенні слідів, відсутність невмотивованих руйнівних дій дозволяє оцінити інтелект і досвід злочинців. Досить часто вони з метою приховування справжніх мотивів злочину та утруднення роботи працівників правоохоронних органів із розслідування та розкриття кримінального правопорушення вдаються до різних хитрощів: виходячи із приміщення, не вимикають світло, відбирають цінності, що не мають індивідуальних прикмет (унікальності, реєстраційних номерів тощо). Вони можуть також створювати інсценівки різних типів. Зокрема, на інсценівку можуть опосередковано вказувати такі обставини:

- демонстративний характер дій (розкидані без потреби речі, розбиті світильники, дзеркала, інші невмотивовані пошкодження та руйнування);
- наявність певних ознак можливого злочину поряд із ознаками інших злочинів, разом звичайно не вчинюваних;
- відсутність ознак злочину, що обов'язково мають бути наявні;
- протиріччя в обставинах або ознаках злочину (відсутність слідів на м'якому ґрунті, крові за наявності багатьох поранень на трупі, залишені цінні речі при пограбуванні чи розбійному нападі тощо).

Досить часто під час огляду місця події виникає питання про розмежування вбивства, самогубства або нещасного випадку. Так, типовими ознаками вчинення самогубства є: стрибок у глибоке водоймище; падіння зі значної висоти; вибір міцної опори для прив'язування мотузки; сліди від колін та рук на ґрунті залізничного полотна; застосування медикаментів із явними сильнодіючими властивостями; наявність в'ялоподібних, декількох колотих ран біля серця; наявність на горлянці багатьох подряпин, неглибоких надрізів; попереднє оголення місця ушкодження.

Певний висновок про види діяльності та психічні стани злочинця можна зробити під час огляду місця події на основі вивчення слідів ніг. Наприклад, у більшості людей, які займаються перенесенням вантажів, виробляється спосіб або навички ходіння, що забезпечує рівновагу, стійкість. Це досягається скороченням довжини кроку, ширшою розстановкою ніг та паралельним розміщенням обох ступень на поверхні ґрунту. Така хода типова також для моряків. Скорочений

крок спостерігається у мисливців. Особи, які давно служать у Збройних Силах, займаються землеустроєм, залізничники звичайно мають широкий крок. Спортсменам, танцюристам притаманний крок, який починається з упору на носок з подальшим перенесенням ваги тіла на п'яту. Але якщо виявляються слідові відбитки, що відповідають скороченому кроку з вираженою носковою частиною, можна припустити обережне підкрадання.

Для спокійного емоційного стану характерні зберігання загального напрямку руху, подолання перешкод. У схвильованому емоційному стані людина йде, не вибираючи дороги, відстань між кроками нерівна, напрям руху не витримується.

Інформація про емоційний або психопатологічний стан злочинця одержується також із загальних реакцій поведінки. Наприклад, про певні відхилення у стані психіки можна робити висновки за наявності невмотивованих поранень на тілі жертви, у разі розчленування трупа без намагання його приховати, демонстративності залишення відбитків пальців, написів, надзвичайної витонченості дій у поєднанні з наявними прорахунками та відсутністю маскування.

3. Психологічні особливості проведення обшуку

Обшук – примусова слідча дія з обстеження об'єктів і окремих громадян з метою розшукування і вилучення прихованих предметів та документів, що мають доказове значення.

Психологічним змістом діяльності слідчого в ході проведення обшуку є організація отримання ухвали суду щодо його проведення та здійснення пошукових дій стосовно прихованих матеріальних об'єктів, що викривають злочинця. Під час виконання обшуку кожна зі сторін намагається одержати максимальну інформацію щодо стратегії поведінки сторони-антагоніста та уникнути самій будь-яких демаскуючих фактів.

Обшук слід віднести до слідчих дій зі значним потенціалом конфліктності. Його конфліктний характер визначається, з одного боку, протиріччями цілей сторін, а з іншого, – примусовістю та публічністю стосовно обшукуваного. Основне, що обшукуваний має на меті і що визначає спосіб його мислення й поведінки, – це пошуки максимально надійної схованки для вкрадених цінностей, знарядь, інших предметів, що можуть бути використані як докази. Метою діяльності працівників правоохоронних органів, які проводять обшук, є відшукування прихованих об'єктів та повернення їм реальної суспільної цінності та значущості.

Іншими словами, у психологічному аспекті протиріччя цілей діяльності тут є своєрідним інтелектуальним конфліктом. Примусовий характер обшуку породжує, як правило, конфлікт емоційний, оскільки його проведення означає втручання сторонніх осіб у інтимно-особистісну сферу обшукуваного, у світ сімейно-побутових взаємин, подекуди ретельно приховуваних. Окрім того, суспільне оточення обшукуваного (сусіди, близькі, знайомі), сприймаючи пошукові дії працівників правоохоронних органів, мимоволі пов'язують їх із безперечною винністю обшукуваного. Вказане породжує в останнього та членів його сім'ї негативні емоційні стани хвилювання, агресивності та ворожості, спрямовані на

осіб, які проводять обшук. Тому досить часто працівники мають справу з образами, провокуванням скандалу, а також спробами підкупу тощо.

Успішність проведення обшуку залежить від значної кількості вимог та обставин, які умовно можна поєднати у дві групи чинників. По-перше, це чинники, що сприяють ефективності пошукових дій:

- підготовка до проведення обшуку;
- кваліфікована реалізація пошукових дій;
- спостереження за поведінкою обшукуваного та членів його родини;
- особисті професійні якості слідчого та інших членів слідчо-оперативної групи.

Другу групу чинників становлять ті, що утруднюють проведення обшуку, негативно впливають на його ефективність:

- конфліктність ситуації;
- відсутність постійного позитивного контакту з обшукуваним та його оточенням.

Досить часто на ефективність обшуку негативно впливають зовнішні перешкоди, такі, як:

- а) недостатність кубатури простору пошуку (тісні приміщення, захащені меблями, іншими предметами; підвальні приміщення, горища, льохи);
- б) дефекти температури та вологості (дуже спекотлива або волога атмосфера, занадто холодне приміщення);
- в) дефекти освітлення;
- г) неприємні, подразнюючі та задушливі запахи; атмосферні опади під час обшуку на відкритій місцевості; тривалість та інтенсивність роботи, що призводить до втоми та притуплення психічних процесів і чутливості.

Підготовка до обшуку полягає у створенні найбільш наближеної його моделі, що допомагає з'ясувати такі питання:

- основні характеристики розшукуваних предметів;
- особливості місця обшуку, можливі схованки;
- характеристики особистості обшукуваного та його оточення, можливі варіанти, типи їх поведінки під час обшуку;
- загальна тактика проведення обшуку;
- склад слідчо-оперативної групи, розподіл функцій між її учасниками;
- технічні засоби, що будуть використані;
- психологічна сумісність членів слідчо-оперативної групи.

Підготовленість до обшуку полягає також у тому, що психологічно обґрунтованими повинні бути тактичні прийоми прибуття на місце та проникнення у приміщення. З метою забезпечення, наприклад, раптовості обшуку транспортні засоби бажано залишати на відстані, зосередження учасників повинно відбуватися поступово та якомога тихіше, у разі користування ліфтом рекомендується не зупинятися на поверсі, де мешкає обшукуваний. За наявності дверного вічка перед ним повинна знаходитися особа, яку обшукуваний знає, або особа з нейтральною зовнішністю. Під час обшуку в комунальній квартирі рекомендується дзвонити до сусідів. Має бути забезпечене спостереження за вікнами та додатковими входами і підходами до приміщення. Тактика суто пошукових дій реалізується на основі

попередньої інформації про розташування і планування приміщень, їх ремонт, перебудову тощо; характеристики розшукуваних об'єктів та їх значущості.

Для найбільшої ефективності обшуку потрібно дотримуватися деяких загальних правил:

1) при можливості усувати всі відволікаючі чинники (нефункціональні переміщення, метушня, сторонні розмови);

2) не поспішати і не розпочинати огляд нового об'єкта до повного обстеження попереднього;

3) не допускати як загострення конфлікту, так і занадто інтенсивного розвитку довірливих взаємин із обшукуваним та його оточенням.

У проведенні обшуку беруть участь багато осіб (слідчі, оперативні працівники, поняті), тому його успіх багато в чому залежить від взаєморозуміння. Важливою умовою взаєморозуміння є безперервний інформаційний обмін, здійснюваний у мовній формі та супроводжуваний конклюдентно, тобто мовою тіла (погляди, міміка, рухи тіла або окремих його частин, незакінчені дії – кивання, вказування). Виходячи з тактичних міркувань, мовна передача інформації не завжди є бажаною, у таких випадках домінуючого значення набуває невербальна комунікація. Тому доцільним слід вважати попереднє опрацювання слідчо-оперативною групою умовних слів та жестів.

Проведення обшуку, як уже зазначалося, зумовлює конфліктну ситуацію між взаємодіючими сторонами. Тому на початковому етапі обшуку важливого значення набуває встановлення психологічного контакту, що досягається через взаємне сприймання сторін та обмін як вербальною, так і невербальною (міміка, жести) інформацією. Такий контакт може бути започатковано, наприклад, коли слідчий перед обшуком пропонує добровільно видати розшукувані предмети, мотивуючи це тим, що небажано, щоб діти, повернувшись зі школи, спостерігали картину обшуку. Навіть за умови негативної відповіді такий крок може стати підґрунтям до встановлення подальшого контакту. Якщо обшукуваний тримається скуто, самовпевнено чи агресивно, такий стан можна спробувати зняти бесідою про родинні стосунки, роботу, стан здоров'я тощо.

Ефективність діяльності слідчого багато в чому визначається рефлексією (розумінням) тактики поведінки обшукуваного. Злочинець, як правило, намагається вчинити так званий «ідеальний» злочин (такий, після якого не залишається слідів); так само він намагається створити «ідеальну» схованку за рахунок відповідного маскуючого тла у вигляді зовнішніх умов та своєї поведінки.

До зовнішніх умов належить, насамперед, підшукування відповідного місця для схованки та її типу. У цілому таких типів схованок існує декілька:

1. Використання місць, пристосованих у побуті для збереження різних предметів (шафи, валізи, коробки, ящики тощо). Звичайно пошукові дії починаються з урахуванням характеристик розшукуваного об'єкта саме з цих місць і здійснюються планомірно та ретельно.

2. Обладнання спеціалізованих схованок. При цьому треба враховувати інтелектуальний рівень та професійний досвід обшукуваного, оскільки до створення такого типу схованок схильні особи з досить високим рівнем

інтелектуального розвитку та особи, які володіють певними професійними знаннями і навичками (наприклад, спеціаліст-будівельник може обладнати схованки в стінах, стелі, підлозі приміщення; водій для приховування вкраденого ймовірно використає порожнини автомобіля; селянин, дачник – шар ґрунту, рослинність; музикант – музичні інструменти їх футляри тощо).

3. Використання як схованок місць, що психологічно ускладнюють пошук. Так, можуть бути використані: ліжко дитини чи хворого члена сім'ї, відра для відходів та сміттєзбірники, помийні ями, духовна шафа газової плити, бак пральної машини тощо. У цих випадках розраховують на делікатність, гидливість, вразливість слідчого.

4. Використання «психологічних» схованок. При цьому враховується відомий психологічний феномен «небачення очевидного», коли досить часто розшукувані предмети знаходяться на видному місці, проте нами не помічаються через установку, що вони сховані. Тому не виключені випадки, коли обшукуваний приховує об'єкти, використовуючи їх як підставку, елемент оформлення інтер'єру тощо.

Під час проведення обшуку необхідно ретельно фіксувати деталі обстановки, що виходять за межі норми (банка з фарбою – на книжковій полиці; парасолька – у спальні; на присадибній ділянці – зів'ялий кущ; у помешканні одинака – дитячі речі; розміщення меблів заважає пересуванню по приміщенню тощо). Також слід враховувати і можливість вторинних маскуючих ознак: обклеювання, оббивання, фарбування, цементування, гіпсування розшукуваних предметів; відволікаючого поверхового маскування об'єктів-доказів (невелика кількість грошей на виду, вироби з малоцінних металів) при ретельному обладнанні схованок важливих доказів (валюта, золото, знаряддя вбивства).

Обшукуваний може вдаватися до імітуючих, маскуючих дій. Наприклад, хабарник чи розкрадач демонструє скромність житла, одягу, способу життя; убивця, гвалтівник висловлює жаль до вбитого, членів його родини. Своєрідне психологічне забарвлення характерне для випадків занадто демонстративної поспішності при добровільній видачі розшукуваних речей: остання свідчить про необхідність подальших пошуків щодо встановлення інших предметів злочину.

У процесі обшуку відбувається сприймання людини людиною та сприймання учасниками цієї слідчої дії навколишньої обстановки. Слідчий пізнає психологію обшукуваних осіб, спостерігаючи за їх поведінкою; обшукуваний, у свою чергу, вивчає особистість слідчого, щоб якомога швидше з'ясувати ступінь його поінформованості щодо розшукуваних об'єктів та окреслити лінію своєї поведінки. В цілому інформаційний пошук обшукуваного здійснюється в таких напрямках:

- можливості впливу на психіку слідчого та інших учасників слідчої дії;
- особисте ставлення слідчого до учасників обшуку;
- ставлення слідчого до осіб, які присутні під час обшуку;
- загальна обстановка та умови, за яких відбувається процес пошукових дій.

Слід зазначити, що у психічній діяльності обшукуваного інтенсивно функціонують захисні механізми. Приховувана подія злочину, страх перед викриттям призводять до сильних переживань, викликаючи у корі великих півкуль головного мозку «вогнище афектації» (емоційної чутливості), що перебудовує всю психічну

діяльність, дезорганізуючи її. Зачіпаються й ті зони кори півкуль, що «відповідають» за психофізіологічні реакції і майже не піддаються свідомому контролю: виділення поту, зміна кольору шкіри, міміка, незадовільні рухи, голосові реакції. Такого типу прояви спостерігаються, коли працівники наближаються до схованок, чим, природно, збільшується можливість відшукування прихованого.

Для полегшення фіксації емоційних та функціональних зрушень у поведінці обшукуваного необхідно організувати спілкування таким чином, щоб вивести його зі стану психічної врівноваженості, створити контрольовану ситуацію напруженості. З метою впливу на «вогнище афектації» слідчому або іншій уповноваженій особі доцільно максимально використати все, що може асоціюватися в обшукуваного з прихованим об'єктом. При цьому суттєве значення мають запитання та дії (погляди, жести, пози), котрі припускають багатозначне тлумачення під час спілкування.

Інший напрям впливу полягає в послабленні захисних механізмів шляхом актуалізації спонукань до приховування (страх перед покаранням, сором, побоювання втрати престижу, репутації, свободи тощо). Обшукувана особа підсвідомо створює певну «зону оберігання» – місце схову розшукуваної речі, активізуючи свою поведінку при наближенні до цієї зони. Тому рекомендується у певних випадках проводити своєрідні зондуючі дії. Наприклад, при наближенні до можливого місця схову вести діалог із обшукуваним для діагностики його емоційного стану (зміни інтонації голосу, тембру, логічності відповідей, тобто психологічної напруги); спонукати обшукуваного спільно наблизитися до певного місця, взяти до рук певний предмет.

У цілому спостереження за поведінкою має подвійну мету:

- контроль за діями осіб, які виконують пошукові дії, за повнотою та ретельністю обшуку;
- знаходження у поведінці обшукуваного та членів його родини певної інформації, яка б спрямовувала увагу слідчого.

Професійні та особистісні якості слідчого також суттєво впливають на ефективність обшуку. Найбільш важливими з них є: професійна спостережливість, пам'ять, мислення; наполегливість та цілеспрямованість; розвинуті комунікативні здібності; сформовані уміння та навички (стереотипи) пошукових дій; здатність до саморегуляції поведінки.

Стереотипи пошукових дій мають позитивне значення, особливо на початкових етапах обшуку. Проте, якщо немає ефективного результату, необхідно приділяти особливу увагу винятковості події, індивідуальності обшукуваного, співвідносити інтуїцію у визначенні напрямку пошуку з особливою ретельністю та пунктуальністю пошукових дій.

Загалом основою розглянутих інформаційно-пошукових слідчих дій є пізнавальна діяльність. Цілком закономірно, що одержання будь-якого виду інформації, навіть за відсутності безпосереднього міжособистісного спілкування, все ж відбувається в умовах спілкування опосередкованого, в умовах комунікації. Огляд місця події, впізнання, слідчий експеримент обшук спрямовані, перш за все, не стільки на реалізацію впливу, скільки на одержання значущої для кримінального провадження інформації, ґрунтуючись на якій і відбувається безпосередній вплив на сторони кримінального провадження.

3. Психологія впізнання

Впізнання – слідча дія, яка проводиться відповідно до статей 228–231 КПК України. Законодавство встановлює та детально регламентує види пред’явлення для впізнання за різновидами об’єктів, що упізнаються:

- пред’явлення особи для впізнання (ст. 228 КПК України);
- пред’явлення речей для впізнання (ст. 229 КПК України);
- пред’явлення трупа для впізнання (ст. 230 КПК України).

Пред’явлення для впізнання — слідча дія, сутність якої полягає у встановленні тотожності чи розбіжності пропонованого об’єкта з його уявним образом, відображеним у пам’яті того, хто впізнає.

Процес упізнання може бути зображений у вигляді схеми:

- а) сприйняття зовнішності людини або сприйняття якого-небудь об’єкта;
- б) повідомлення про прикмети зовнішності або ознаки сприйнятих об’єктів;
- в) упізнання сприйнятих об’єктів серед пред’явлених.

Для правильної оцінки процесу впізнання важливо знати механізм впізнавання. Психологи розрізняють два основних види впізнавання: сукцесивна та симультанна.

Сукцесивне (аналітичне) сприйняття – виділяються (аналізуються) окремі прикмети зовнішності й ознаки предметів, наприклад, колір очей або волосся, форма носа, особливі прикмети тощо.

Симультанне (синтетичне) сприйняття об’єкта в цілому, «у загальному вигляді», без виділення окремих ознак.

Найбільш надійним є саме симультантне (синтетичне) впізнавання.

Поряд із двома формами сприйняття в психології розрізняють третю форму, що має змішаний характер. Вона поєднує в собі елементи синтетичного й аналітичного сприйняття. Ця форма сприйняття у процесі повідомлення інформації може діагностуватися за такими даними, як вибіркове повідомлення окремих ознак разом із синтетичним (прихованим, внутрішньо згорнутим, який не піддається ви-діленню й аналізу) сприйняттям інших ознак.

Правильність і повнота сприйняття зумовлюються суб’єктивними й об’єктивними чинниками, які впливають на цей процес.

До системи **суб’єктивних** чинників належать:

- психічний стан людини під час сприйняття (хвилювання, страх та ін.),
- спрямованість уваги,
- тривалість сприйняття,
- фізичний стан (біль, хвороба тощо),
- стан органів чуття вибірково до сприйманого (зо-рове, слухове, дотикове чи інше сприйняття).

Правильність сприйняття зумовлюється також низкою **об’єктивних** чинників:

- освітленість об’єкта, який сприймається;
- відстань, на якій відбулося спостереження;
- погодні умови;

- час спливання події тощо.

Психологічні закономірності, що лежать в основі процесу впізнання, значною мірою визначають тактику його провадження. У психологічному аспекті впізнання – це слідча дія, що складається з двох стадій:

- підготовчої (попередній допит про обставини, при яких той хто впізнає спостерігав відповідну особу або пред-мет та про прикмети й особливості, за якими вони можуть провести впізнання);
- стадії власне впізнання.

Ідентифікаційна сутність впізнання. Психологічним моментом, що зумовлює тактику пред'явлення для впізнання, є вимога про певну кількість об'єктів (осіб) для впізнання пред'явленого. Найкраще зосередження уваги при перебиранні ознак у процесі порівняння об'єктів при проведенні впізнання – *не більше трьох*. Дійсно, у разі якщо кількість пред'явлених об'єктів перевищує зазначену, може виникнути розосередження уваги, що не дає змогу сконцентруватися на певній кількості об'єктів. Значна кількість порівнюваних об'єктів (значний обсяг ідентифікаційного матеріалу) виключає швидкість порівняння, розподіляє увагу в дуже широкому діапазоні, що не сприяє чіткому виконанню функції порівняння.

У формуючому процесі розрізняють сприйняття двох груп ознак: достатніх і необхідних.

Достатні ознаки за своїм характером є родовими, видовими, груповими, тобто ознаками, сукупність яких використовується як ступінь для виділення об'єкта впізнання із загального числа об'єктів.

Необхідні ж ознаки у своєму повному і неповному комплексі створюють дані про образ (зовнішність), який є неповторним у наведеному поєднанні ознак і тим самим відрізняється від інших об'єктів групи, зокрема, пропонованої для впізнання. Комплекс ознак, що запам'ятовуються, є ін-дивідуальним і залежить від безлічі суб'єктивних і об'єкти-вних даних, які впливають на сприйняття.

Сприйнятий образ зберігається в пам'яті свідка (потерпілого) різний час, залежно від таких чинників, як стан пам'яті, рівень її зорової функції (зорова пам'ять), сила емоційного впливу на особу в момент сприйняття. З часом сприйнятий образ у пам'яті стирається або спотворюється, що пов'язано з осмислюванням сприйнятого. У цьому разі прогалини при сприйнятті можуть бути заповнені фантастичними уявленнями суб'єкта і не відповідати дійсності.

Тому в часовому аспекті процес допиту важливо проводити якнайближче до моменту сприйняття образу, тобто в момент, коли він ще не набув різних нашарувань, спричинених бесідами, розповідями та ін. Слід мати на увазі й можливу ремінісценцію – відстрочений спогад відображеного образу, який виникає у зв'язку із сильним емоційним впливом. У таких випадках можна рекомендувати проведення повторного допиту через 8–10 днів, коли пам'ять допитуваного буде досить міцно відтворювати сприйняте.

Аналізуються поведінка і характер реагування того, хто впізнає. Все це оцінюється в сукупності з іншими доказами в справі на основі внутрішнього переконання слідчого (судді).

Спостереження за особливостями поведінки особи, яка впізнає, дозволяє

вирішувати такі завдання:

1. Визначити, наскільки впевнено особа пізнає. При цьому має значення оцінка словесного вираження впізнавання (наприклад, «впевнено дізнаюся», «одразу впізнав», «здається, що це він» тощо). Доцільно з цих же позицій оцінювати жести, міміку, рухи цієї особи.

2. У деяких випадках, спостерігаючи за поведінкою того хто пізнає, можна виявити ознаки, що вказують на уми-сне небажання пізнати злочинця, труп або предмет. У таких випадках слідчому належить нейтралізувати причини такої поведінки.

З метою запобігання помилкового впізнання підозрюваних, необхідно при підборі ряду людей:

– ставити в один ряд із підозрюваним тих, хто ззовні досить схожий на нього, а не тих, хто різко відрізняється (зовнішність, одяг);

– запропонувати підозрюваному або особі, яка упізнається, зайняти будь-яке місце серед інших пропонованих осіб;

– можна запропонувати особам, які пізнають (наприклад, свідкам «порожній» ряд, без особи, яка розпізнається й відсіяти тих свідків, які роблять помилкове впізнання); ті, хто не дає такої помилки, є більш точними, коли розгляда-тимуть ряд осіб із підозрюваним (свідки, схильні вибирати тих, хто більше схожий на злочинця)

– запропонувати свідкам відповідати «так» чи «ні» на послідовне пред'явлення ряду з підозрюваним.

Відсутність інших доказів, що підтверджують ре-зультати впізнання, наявність суперечливих даних є серйозною підставою для виникнення сумнівів щодо достовірності отриманих результатів

4. Психологія проведення слідчого експерименту

Слідчий експеримент як окрема слідча дія визначений ст. 240 КПК України, він регламентований шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань, і його проведення створює додаткові можливості для збирання непрямих доказів та їх перевірки.

З метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

Слідчий експеримент може бути направлений на визначення сенсорно-перцептивних можливостей людини: бачити, чути, розрізняти, пізнавати які-небудь предмети, об'єкти або їх окремі ознаки. Для цього створюються умови, максимально наближені до того, що сталося (наприклад, відтворюються різні звукові сигнали, освітлення й ін.), завдяки чому перевіряється чутливість систем аналізаторів і її пороги залежно від віку, професії, індивідуальних особливостей. Сенсibilізація (одна із закономірностей відчуттів людини) – це підвищення чутливості аналізатора в результаті професійного тренування або як компенсації природного дефекту.

Перевіряються можливості пам'яті досліджуваного в слідчому експерименті, наприклад, ейдетична пам'ять (образна пам'ять-фотографія)

дозволяє зберігати раніше сприйняте з безліччю різноманітних деталей. У слідчому експерименті досліджуються можливості здійснення суб'єктом певних дій, наявність у нього тих або інших рухових навиків, умінь. Для цього досліджується динаміка здійснення таких дій. Проте можливості слідчого експерименту в цьому випадку можуть обмежуватися нереальністю точного відтворення дій, якщо вони у момент події злочину розгорталися у суб'єкта, який знаходився в стані афекту, фрустрації, стресу, страху. Ці психічні стани мають істотний вплив на поведінку людини.

Слідчий експеримент може бути направлений на виявлення об'єктивної можливості існування якого-небудь явища, певної закономірності, пов'язаної з подією. Наприклад, слідчий експеримент у ході розслідування подій, пов'язаних з порушенням техніки безпеки, нагадує стендові випробування.

Проведення слідчих експериментів часто вимагає залучення фахівців, які володіють професійними знаннями в галузі техніки, психології, медицини. З цією метою використовуються відеозйомка, технічні пристрої.

Своєрідним різновидом слідчого експерименту є *перевірка свідчень на місці*. Вона здійснюється для встановлення відповідності або невідповідності свідчень особи, якій висунуто підозру у вчиненні злочину, підозрюваного, потерпілого або свідка обстановці місця події. Для отримання додаткової інформації використовуються такі відомості: про місце злочину; про місцезнаходження предметів, що мають значення для слідства; про не відомих слідству осіб; для встановлення й уточнення окремих обставин події та ін.

Однак слідчому слід пам'ятати, що очікування явища, яке буде досліджуватися в слідчому експерименті, психічно готує особу до його сприйняття, тому тут можуть мати місце ілюзії, викликані спостереженням того, чого не було насправді, а також передчасною реєстрацією очікуваного.

Неприпустимим під час експерименту є навіювання, переконування свідків і потерпілих, показання яких перевіряється з боку слідчих.